

КОНФЕСІЙНЕ РЕЛІГІЄЗНАВСТВО

*П.Яроцький**

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОГО ВЧЕННЯ КАТОЛИЦИЗМУ

Соціальна доктрина¹ католицизму формувалася протягом ХХ століття – спочатку як доповнення до моральної теології, а потім набула певної автономії, збагачуючись безперервним, органічним і систематичним розмірковуванням про нові й складні соціальні проблеми. Найважливішим моментом у розвитку соціального вчення є те, що воно, будучи доктринальним “корпусом”, з стійкою теологічною основою, не зводиться до замкнутої теологічної системи, але доводить свою пристосованість до еволюції суспільства залежно від ситуації в світі і людських здатностей відповідати на нові проблеми і виклики часу. Це витікає з неупередженого розгляду соціальних документів всіх понтифіків – від Лева XII до Іоанна Павла II – і стає ще очевиднішим від II Ватиканського собору. Отже, щоб зрозуміти історичний розвиток соціальної доктрини, потрібно осягнути соціально-культурний контекст кожного документу, зважити на економічні, соціальні, політичні й культурні умови, за яких вони (енцикліки, послання, інструкції) формувалися і застосовувалися.

Папа Лев XIII, стурбований “робітничим” питанням, тією скрутою, в якій опинився промисловий пролетаріат, виступив з енциклікою “*Regrum novarum*” - “Нові речі” (1891р.). Це – документ

* ЯРОЦЬКИЙ Петро Лаврентійович – доктор філософських наук, професор, завідуючий відділом проблем релігійних процесів в Україні Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України.

¹ Між католицькими термінами “соціальна доктрина” і “соціальне вчення” особливої різниці немає. Проте кожний з них має певний змістовний відтінок. “Доктрина” більшою мірою підкреслює теоретичний аспект проблеми, “вчення” – історичний і практичний, хоча в обох випадках йдеться про одну і ту ж реальність. Попереднє використання цих понять має на меті вказати на їх взаємну рівнозначність.

сміливий і далекоглядний. Він підготував дальший розвиток соціальної доктрини католицизму. Він висунув і обґрунтував принципи, які мали служити “визволенню від соціального зла, прихованого в становищі робітників.”

Перелічивши помилки, які призвели до “незаслуженої бідності” пролетаріату і виключивши соціалізм як засіб вирішення робітничого питання, енцикліка “*Rezum novarum*” уточнила й актуалізувала католицьку доктрину про працю, право на власність, про принцип солідарного співробітництва – основний засіб соціальних перетворень, протиставлений класовій боротьбі, про право слабших, гідність бідних і обов’язки багатих, про вдосконалення соціальної справедливості шляхом справедливості, шляхом милосердя, про право на створення професійних спілок тощо. Змістовно-проблемний каркас цієї енцикліки – місце і роль церкви, держави . профспілок у робітничому питанні. Праця і земля – ця проблема була визначальною в “*Rezum novarum*”. Лев XIII вважав, що знищення приватної власності буде національним злом, оскільки це не здолає несправедливий розподіл багатств і злиденність пролетаріат а”. Він застеріг: “Подібна теорія, якщо вона буде втілена в життя, не лише не зможе виправити злиденний стан робітничого класу й всіх неімущих, але призведе до того, що самі робітники постраждають від неї.” [Leonis XIII.P.M.Acta, XI.- Roma,1892.- 103].

Розвиток індустріального суспільства привів до зростаючої концентрації ресурсів і влади, і конфліктів між робітничим класом і капіталом. Тому папа Пій XI вважав своїм обов’язком “пробудити християнську совість” більш точним тлумаченням і неухильним застосуванням морального закону, аби врегулювати класові конфлікти і досягти порядку, заснованого на справедливості та милосерді. Враховуючи історичний контекст, в його енцикліці “*Quadragesimo anno*” – “Рік сороковий”(1931) було доповнено соціальну доктрину новими аспектами: подано панораму індустріального суспільства науково-технічного поступу з їх позитивними і негативними наслідками; відзначено необхідний внесок, який і капітал, і праця роблять у виробництво і в економічну організацію; визначено умови відновлення соціального порядку; знайдено фокусування накопичених проблем, що несе розвиток економіки і соціалізму, аби не допустити більш негативних перемін”; задекларовано більш схвальну позицію щодо корпоративної системи соціальних відносин – “прихильність до солідарності і співробітництва класів” і водночас “повагу до свободи асоціацій” [Quadragesimo anno” (15.051931): AAS23.- Roma,1931.- 171-228]. Саме позиція захисту корпоративної системи була використана комуністичною

ідеологією для критики Пія XI за його нібито апологетику націонал-соціалізму і фашизму.

Упродовж довгого понтифікату (1939-1956) Пій XII не написав жодної енцикліки. І все ж, не пориваючи зв'язку з доктриною своїх попередників, він виступав стосовно проблем свого часу з цілою серією радіопослань, уточнюючи і відстоюючи етико-соціальні засади відновлення Європи після Другої світової війни. Пія XII вважають предтечею II Ватиканського собору. Він конкретизував і розвинув соціальну доктрину щодо таких аспектів: універсальне призначення й використання благ; права і обов'язки робітників і роботодавців; функції держави в економічній діяльності; необхідність міжнародного співробітництва для забезпечення більшої справедливості і миру; встановлення правових норм для регуляції взаємин між класами і між народами; прожитковий мінімум сім'ї.

Після Другої Світової Війни “геосоціальна проблема”, обмежена до того рамками робітничого питання, зазнала певних змін у зв'язку з процесом глобалізації, ввібравши в себе всі класи, всі країни і саме міжнародне співтовариство, в якому загострювалася драма “третього світу”. В енцикліці “*Mater et Magistra*” – “Матір і наставниця” (1961) папа Іоан XXIII оновив погляди і стимулював рішучість церкви “залучитися до розв'язки соціальних проблем всього християнського співтовариства”. В цій енцикліці висуваються на перший план, “соціальні проблеми” нерівності, диспропорції як між різними секторами економіки, так і між різними країнами й регіонами, фіксується явище перенаселеності і недостатнього розвитку. Причина останнього – відсутність узгодженості і солідарності між народами, що створює особливо нестерпну ситуацію в “третьому світі” [“*Mater et Magistra*”(15.05.1961): AAS53.- Roma, 1961.- 404-464].

Перед лицем загрози ядерної війни в найгостріший момент міжнародної кризи Іоан XXIII виступив з відомим посланням народам і главам держав “*Pacem in terris*” – “Мир на землі”(1963). Ця енцикліка стала нагальною настановою в справі побудови світу на підставі етичних вимог, які повинні визначати стосунки між людьми і державами. Авторитет Іоанна XXIII був настільки високий, що тодішні керівники СРСР прихильно поставилися до ініціативи Ватикану у справі захисту миру і міжнародної безпеки, мирного співіснування держав з різним соціально-політичним ладом, а комуністична пропаганда оцінила Понтифіка як прихильника і захисника миру.

Стиль і мова енциклік Іоана XXIII надає соціальній доктрині нову спроможність пояснювати широке коло соціально-політичних, глобальних проблем сучасності не пориваючи з попередньою

епістемологічного традицією. Водночас спостерігалася тенденція до емпіричної і соціологічної оцінки глобальних явищ, теологічної мотивації соціальної доктрини (в попередніх соціальних документах пап переважали філософські рефлексії, всаджени принципи природного права).

Насувалися тривожні явища. Оптимізм, породжений післявоєнним відродженням, заважав своєчасно помітити протиріччя системи, заснованої на нерівномірному розвитку різних країн світу. Процес політичної колонізації підмінювався іншим типом колоніального панування – економічним. Цей фактор знайшов пояснення в доктрині Іоана ХХІІІ. Вона визначила самоусвідомлення національно-визвольних рухів, особливо, особливо в Латинській Америці, де розгорнулася боротьба за подолання нерівномірного розвитку і стану економічної залежності. Внаслідок цього виникли різні течії “теології визволення”, ставлення до яких Святий престол згодом (при Іоані Павлі ІІ) виразив у відомих інструкціях Конгрегації в справах віри: “Серйозні ідеологічні збочення зраджують справу бідних” (1984), “Про Християнську свободу і визволення” (1986).

Звинувачення Ватиканом “теології визволення” ґрунтувалося на таких підставах: неможливо локалізувати зло виключно в несправедливих економічних та політичних структурах і становлення нової людини ставити в залежність від установа інших економічних і соціально-політичних структур; принципове зло полягає в тому, що необхідну боротьбу за справедливість і за свободу людини “теологія визволення” розуміє вузько – в економічному і політичному сенсі, а Євангелію подає у суто земній, соціально-політичній інтерпретації; “теологія визволення” пропонує новаторську інтерпретацію змісту віри і християнського способу життя, яка серйозно відрізняється від церковного розуміння віри, більше того, є прямим його запереченням; “теологія визволення” піддає сумніву сакраментальну та ієрархічну структуру церкви, заперечує необхідність церковної ієрархії, а віронавчальну владу церкви ототожнює з елітою пануючого класу, з якою треба боротися як класовим ворогом.

Ці “інструкції” Конгрегації в справах віри не змогли нейтралізувати і мінізувати вплив “теології визволення” в Латинській Америці та інших країнах так званого третього світу. ІІ Ватиканський собор (1963-1965) оприлюднив Конституцію “*Saudium et spes*” (“Радість і надія”), у якій засвідчив, що “людство чекає від Церкви нового послання” – відкритості до світу, примирення зі світом. В цій конституції, яка стала наглядним втіленням “духу арджонамента”, церква засвідчила глибоку чутливість до нерівності і несправедливості в країнах третього світу,

обґрунтувала вимогу “персоналістського виправлення економіки”, в якій має домінувати людина – кінцева мета, центральний об’єкт, головний чинник розвитку. Вводилося нове поняття “подвійного виміру і значення розвитку” – комплексного, всебічного блага, з урахуванням, з одного боку, потреб планетарного розвитку, а з іншого – інтелектуального, морального, духовного і релігійного розвитку. Вперше віронавчальна влада так широко і недвозначно висловилася про суто світські аспекти християнського життя.

Через кілька років після II Ватиканського собору Католицька церква подала нові, дуже важливі розмірковування з соціальної тематики в енцикліці “*Populorum progressio*” – “Прогрес народів” (1967), автором якої був папа Павло VI. Ця енцикліка може вважатися як розширення соборної конституції “*Saudium et spes*” з соціально-економічних питань. Водночас в ній з’являються істотні нові елементи. Ситуацію у світі почали ускладнювати нерівноправні економічні відносини “Північ-Південь”, між багатими та бідними країнами, демографічний вибух у третьому. На тлі конфліктів, що набули глобального масштабу, “*Populorum progressio*” запропонувала допомогу у використанні обох вимірів “інтегрального розвитку людства” – матеріального і духовного. Ці дві теми структурують зміст енцикліки. Павло VI висуває поняття “розвиток” як перехід від менш гуманного життя до більш “гуманних умов” досягнення гуманного життя – здобуття знання, надбань культури, поваги до людської гідності, визнання вищих духовних цінностей і Бога. Через чотири роки Павло VI оприлюднив Апостольське послання “*Oktodesima adweniens*” – “Наступають вісімдесяти” (1971), в центрі якого стояли проблеми так званого постіндустріального суспільства. Тому Павло VI розпочав розмірковування про нове розуміння “політичного виміру християнського існування” і “відповідальності у сучасному світі”, стимулюючи критичне осмислення ідеологій і утопій, “схильних до апологетики соціально-економічних систем”.

Року 1981 Іоан Павло II виступив з великою новаторською енциклікою “*Laborem exercens*” – “Займаючись працею”, в якій “центральним ключем” вирішення соціального питання оголошувалася “людська праця”. Базуючись на цьому фундаментальному вимірі людського існування, автор енцикліки розглядає всі інші аспекти суспільно-політичного життя, в тому числі технологічного і культурного. Іоан Павло II докорінно переглядає значення праці, щоб спонукати до більш рівномірного розподілу не тільки доходів і багатств, але й самої праці, уникаючи безробіття. Людство, на його погляд, потребує допомоги, щоб усвідомити необхідність стримати витрати, встановити добротність, поміркованість і солідарність, принести певні жертви для

виходу з кризи. Папа виходить із передумови, що світова ситуація вимагає всезагальної поваги до фундаментальних принципів і цінностей, які слід розглядати як незмінні. Без утвердження гідності людини праці та захисту її прав, без соціальної справедливості і солідарності між народами ні дальшого людського розвитку, ні нового суспільного порядку, зазначає папа, бути не може.

Стрижнем енцикліки “*Sollicitudorei socialis*” – Турбота про соціальну дійсність” (1987) – Іоана Павла II є міркування щодо поняття “розвиток”. В ній присутні два визначальні аргументи: драматична ситуація слаборозвинутих країн, з одного боку, і смисл, умови та вимоги гідного розвитку людини, – з іншого. Серед причин гальмування розвитку названо насамперед постійну різницю і наростаючу нерівномірність розвитку між “Північчю і Півднем”; протистояння між східними і західними блоками держав і безперервна гонка озброєнь; торгівля зброєю; різні труднощі політичного характеру, що стоять перепорою на шляху співробітництва і солідарності між народами. Роз’яснено тут відмінність між “необмеженим прогресом” і “розвитком”. Іоан Павло II беззастережно стоїть на тому, що справжній прогрес не може обмежуватися лише збільшенням матеріальних благ і послуг, тобто тим, що є у володінні, але повинен “сприяти повноті буття людини”.

Підсумовуючи вагомість внеску цієї енцикліки в соціальне вчення церкви, вкажемо на важливі її положення: Папа представляє розвиток як складний і неоднозначний процес, який викликає стурбованість за майбутнє людства; моральне почуття, пов’язане з релігією, може правильно скерувати розвиток до справжнього блага людства, виключити як його недостатність, так і його надмірність; якість і ієрархія благ, їх справедливий розподіл дають шанс для воістину людського поступу, здійснення “справжнього покликання” людини; розвиток є поняттям не лише економічним, “мирським”, “світським”, важливим є його есхатологічний аспект як “обов’язок довершення божественних планів людиною, яка прагне до спасіння”; людська активність повинна мати релігійні цілі, а не лише поцейбичні; економічні і політичні перепони розвитку породжуються “структурами гріха”, які кореняться у розділеному на блоки світі, але “спричинені особистим гріхом” конкретних осіб. Папа таврує “особисті гріхи” як причину “суспільних гріхів”. Щоб подолати “структури гріха”, треба, вважає він, “навернути” людей, зокрема усвідомити взаємозалежність всіх народів і кожного у світовому масштабі. Отже, способом подолання перепон до розвитку є суспільна солідарність, яка протистоїть концепціям боротьби класів і насильства, що суперечить християнській практиці соціального миру, цивілізації любові, загальнолюдській єдності всіх людей і народів.

“Centesimus annus” – “Століття” – так папа Іоан Павло II назвав свою дев’яту енцикліку від 1 травня 1991 р. – “послання братам по єпископству, духовенству, ченцям, віруючим Католицької церкви і всім людям доброї волі з нагоди тисячоліття. “*Resursum*” – першої енцикліки, яка започаткувала соціальне вчення католицизму.

“Centesimus annus” можна назвати сучасним ідеологічним маніфестом Святого Престолу, своєрідним папським реквіємом по марксизму, комунізму, соціалізму. У цій енцикліці Іоан Павло II переважно аналізує події 1989-1990 років, пов’язані із зміною політичної ситуації в країнах Центральної і Східної Європи.

Аналіз стану в повоєнній Європі, характеристика визначальних світових процесів та явищ (тоталітаризму, милітаризму, класової, громадянської та ідеологічної боротьби, режимів марксистської ідеології, ринкової економіки, споживацького суспільства, соціального захисту людини, духовності, культури, релігії) передує в енцикліці ключовій її главі, названій лапідарно і промовисто: “Рік 1989”. Кульмінацією цього року, вважає Іоан Павло II, стали події, що відкрили шлях до політичних устроїв, які залишають більше місця для участі й справедливості. Церкві відводиться значна і навіть вирішальна роль у розвитку цих подій через активний захист свобод і утвердження прав людини.

Вирішальним чинником “падіння існуючих режимів” Іоан Павло II вважає “порушення прав праці”. Папа наголошує на тому, що “визначально криза системи, що вважала себе виразником управління і навіть диктатури робітничого класу, започаткувалася грандіозним рухом робітничої солідарності в Польщі. Маса робітників самі позбавили законності ідеологію, яка твердила, що виступає від їхнього імені. Вони (робітники в Польщі – П.Я.) визнали, відкрили і прийняли, внаслідок важкого пережитого ними досвіду праці й пригнічення, принципи соціального вчення Церкви [Centesimus annus (1.05.1991): ASS84.- Roma, 1991.- §23].

Папа наголошує на тому, що “боротьба, яка спричинилася до змін у 1989-1990 роках, народилася з молитви і була б немислима без безмежної віри в Бога, а сили, які виступили проти марксизму і соціалізму, виявили євангельське ставлення до ворога” [Ibidem.- § 25].

Понтифіка турбує, який моральний наслідок матиме для народів Європи, особливо колишніх соціалістичних країн, крах марксизму. Констатуючи, що протягом тривалого часу в цих країнах розладнувалися елементарні економічні відносини й нехтувалися такі визнані якості людини як чесність, старанність у праці, папа занепокоєний тим, що “виснажені тривалими нестатками народи вимагають від своїх правителів відсутніх і негайних результатів для свого добробуту, раптового і

невідкладного задоволення для своїх законних сповідань.” Авансуючи свою підтримку новим політичним силам, що прийшли до влади в колишніх соціалістичних країнах, він застерігає: “Необхідна матеріальна і моральна терпляча перебудова” [Ibidem.- § 27].

Іоан Павло II виступає за те, щоб “олюднити економіку.” Цей процес він розглядає в контексті християнського вчення про цінність особистості та осучасненого розуміння цінності і гідності людини праці. Папа висунув формулу “олюднення економіки”, квінтесенція якої випливає з такого судження: “Якщо раніше вирішальним фактором виробництва була земля, а потім – капітал, як сукупність механізмів та інструментів співробітництва, то сьогодні вирішальним фактором стає дедалі більше і більше сама людина, тобто її здатності до пізнання, які виявляються в науковому знанні, її готовність до солідарної організації та її здатність зрозуміти й задовольнити потреби інших” [Ibidem.- § 32]. Разом з землею як ресурсом сама людина є головним ресурсом для людини, резюмує папа.

Абстрагуючись від самих реалій сучасного світу, Іоан Павло II категорично заявляє: “Капітал не абсолютний.” Він пояснює свій імператив: “Можна цілком слушно твердити про боротьбу проти економічної системи, відомої як метод забезпечення абсолютного примату капіталу, приватної власності на засоби виробництва і на землю, системи, яка нехтує вільною працею, людською гідністю” [Ibidem.- § 35]. Такому економічному ладу, де “капітал абсолютний”, автор енцикліки протиставляє суспільство вільної праці, підприємництва й співучасті. Ця модель не протистоїть ринку, але вимагає, щоб він був належним чином контрольований соціальними силами і державою, щоб гарантувати задоволення головних потреб суспільства в цілому і людини праці зокрема, щоб зберігати високу гідність особистості [Ibidem.- § 35-36].

У “Centesimus annus” сформульовані для сучасного світу застереження:

По-перше, колишні різновиди і форми тоталітаризму і авторитаризму скасовані не остаточно, і небезпека їхнього відновлення ще не минула, що вимагає нових зусиль для співробітництва і солідарності народів.

По-друге, надмірна пропаганда утилітарних цінностей в розвинутих країнах може призвести до втрати істинних ціннісних орієнтацій у житті людини.

По-третє, в деяких країнах з’являються різновиди релігійного фундаменталізму, що завуальовано або навіть відкрито відмовляють у природних правах представникам конфесійних меншин.

По-четверте, після занепаду комуністичної системи в країнах Східної Європи є ризик розповсюдження радикальної ідеології капіталістичного типу”, яка не братиме до уваги правові, етнічні релігійні засади ринкової економіки, не зважатиме на вияви матеріального і морального вбозтва; розуміючи, що не справиться з цими проблемами, вона піде на “вільний розвиток сил ринку”. Тому цій небезпеці потрібні противаги, які б компенсували і пом’якшували соціальні і моральні втрати.

По-п’яте, у світі “нових речей” сьогодення необхідно переосмислити співвідношення між індивідуальною (або приватною) власністю і всезагальним призначенням благ; власність на засоби виробництва справедлива і законна тоді, коли вона стимулює розвиток плідної праці, сприяє загальному благу людей.

Роздуми, сентенції, повчання Іоана Павла II щодо ринкової економіки, ролі держави в цій сфері мають конкретну адресу – колишні соціалістичні країни. Папа намагається заохотити їх до ринку й водночас застерегти від ілюзій і радикальних поглядів, вказати на наявні “підводні рифи”. Ринкова економіка, як вважає Понтифік, неможлива без гарантії індивідуальних свобод і власності. Тому держава зобов’язана “наглядати й спрямовувати” процес захисту прав людини в економічній сфері. Підсумовуючи аналіз проблем ринку, Іоан Павло II акцентує увагу на тому, щоб у переплетенні складних і бурхливих ринкових відносин жила і розвивалася особистість, яка сьогодні часто придушена двома полюсами – державою і ринком. Людина сама по собі є унікальною цінністю, якій повинні служити і держава, і ринок. Папа закликає до “створення соціальної економіки, зорієнтованої на загальне благо”, обстоює необхідність “колективної відповідальності” за стимулювання розвитку.

“Людина є шлях церкви” – саме так названо останній розділ енцикліки “Centesimus annus”. Іоан Павло II вважає, що гуманітарні науки, зокрема філософія, допомагають зрозуміти, що “людина знаходиться в самому центрі суспільства”, вони дають людині краще пізнати себе як суспільну істоту. Але, на його думку, “лише віра розкриває людині її істинну ідентичність”. Оскільки людина є відправною точкою соціального вчення церкви, то остання простягає руку допомоги кожному на шляху до спасіння. Соціальне вчення церкви, використовуючи досвід науки, зокрема філософії, веде людину до спасіння.

Аналіз соціального вчення Католицької церкви свідчить, що воно все більше втрачає суто теологічний характер і дедалі більше набуває загальнолюдських цінностей, акумулюючи водночас політичну позицію, притаманну Святому Престолу й особисто Іоану Павлу II. Ця галузь

богослов'я нині все більше оперує економічними поняттями, соціальними оцінками, практичними висновками і пропозиціями.

*Л.Филипович**

НЕТРАДИЦІЙНА РЕЛІГІЙНІСТЬ І ПРОЦЕСИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Підводячи підсумки десятилітньої державної незалежності України, потрібно відзначити певні позитивні зрушення в житті народу, зокрема в духовній сфері, що частіше за все пов'язується із національним та релігійним відродженням. Можна сперечатися щодо темпів і масштабів цих процесів, але вони, без сумніву, змінили напрямок історичного розвитку нашої держави, яка прагне переосмислити своє минуле, визначитися відносно нинішньої своєї присутності в культурному світі, зробити правильний цивілізаційний вибір.

Відомо, що за останнє десятиліття релігійна ситуація в Україні суттєво змінилася. В українському релігійному просторі поруч із відродженими традиційними релігіями (православ'ям, греко-католицизмом, католицизмом, протестантизмом, іудаїзмом та ісламом) з'явилися нові релігійні течії і рухи, які викликали, крім вже існуючих між церковних православних конфліктів, православно-католицьких та православно-протестантських суперечок, складні додаткові проблеми. Останні можна звести до гостро сформульованого питань: Як впливають нові релігійні течії і рухи на національне самовизначення українців? Як в умовах надзвичайної актуалізації національної, державної, мовної, а зрештою культурної ідентифікації українського народу виглядають нові релігії з їх акцентацією на універсальності і вселюдськості привнесених вчень? Сприяють чи шкодять неорелігії утвердженню молодій українській державі, формуванню національної свідомості її громадян, вихованню в них гуманізму й пошани до своїх і чужих культурних традицій?

Ще в 1994-1995 рр. співробітники Відділення релігієзнавства НАН України провели унікальне опитування більш ніж 500 послідовників нових релігій в різних містах України, прагнучи з'ясувати

* ФИЛИПОВИЧ Людмила Олександрівна – доктор філософських наук, провідний науковий співробітник Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України.